

УДК 94(1-22) (477.82) «196/198» DOI: 10.26661/swfh-2018-50-041

Волинське село у 60-80-х рр. ХХ ст. (історіографічний аспект)

О.Л. Майборода

Луцький національний технічний університет,
oksana.maiboroda@ukr.net

Ключевые слова:

Волинь, село, історіографія,
культура, освіта, релігія,
розвинутий соціалізм.

В запропонованій статті подано огляд наукових доробків, які дозволяють відтворити ключові аспекти та проблеми соціально-економічних і культурних процесів на селі у 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. Автором виділено і проаналізовано три основні групи праць: радянської, сучасної української та зарубіжної історіографії. Зазначено, що до проблеми українського села постійно був інтерес дослідників, водночас, надзвичайно актуальним залишається висвітлення регіональної специфіки розвитку сіл Волині.

Volyn village in the 60th – 80th of XX century (historiography)

O. Maiboroda

Lutsk National Technical University

Key words:

Volyn, village, historiography,
culture, education, religion.

The article under consideration revises scholastic researches that give an opportunity to picture the key aspects and problems of social, economic, and cultural processes in the villages in the 60th – first half of 80th of XX century. Three main groups of historiographical sources were defined and analyzed, such as soviet, modern Ukrainian and foreign. The content and tone of the first group were heavily impacted by the circumstances of that period. Due to the stern political and ideological control of totalitarian regime Ukrainian historical researches were distorted, free and independent voices were pursued by authorities, thus all branches of research were coordinated by Moscow and adjusted to soviet notions. Fact mentioned above is noticeable in specialized publications about Volyn in the 60th – first half of 80th. Very little attention was spared for village's themes, mainly in the context of social, cultural or educational issues of the period of so-called developed socialism. During the course of analyzing modern Ukrainian historiography new stage of research was detected. The process of reevaluating historic past has begun, thus transition to the new theoretical and methodological positions has been made. Considered above overcomes accustomed stereotypes and templates and established ideas. The third group contains foreign researches, among which works by Ukrainian Diaspora scholars are presented. Article emphasizes that the given group can be distinguished by its considerable theoretical level, interesting methodology and thorough analysis provided by published works.

Пріоритетним напрямом досліджень у вітчизняній історичній науці є глибоке й неупереджене вивчення становища українського села, зокрема, дослідження різних аспектів розвитку культури, освіти і релігійного життя в другій половині ХХ ст. Адже, відмова від колишніх вузько ідеологічних, класово - партійних підходів і використання нових концептуальних принципів дозволяє правдиво та об'єктивно відтворити минуле українського народу. Вітчизняна історіографія зробила значний крок вперед у з'ясуванні природи і генезису радянської

тоталітарної системи, особливостей її функціонування в основних сферах суспільного життя.

Актуальність обраної теми визначається також тим, що розробка проблем духовного розвитку села, вивчення форм і методів культурно - масової і просвітницької роботи, здобутків і прорахунків органів державної влади і місцевого самоврядування має певне практичне значення. Набутий досвід може бути використаний в процесі розбудови незалежної Української держави і вдосконалення її політики на селі.

Метою даної статті є аналіз радянської, сучасної української та зарубіжної історіографії щодо політичного, соціально - економічного та культурного аспектів у селах Волинської області у період так званого розвинутого соціалізму.

У період існування тоталітарної системи проблеми села розглядалися істориками в умовах жорсткого політичного та ідеологічного контролю, напрями всіх наукових досліджень координувалися з Москви і пристосовувалися до союзної тематики. Згадана тенденція позначилася і на спеціальних публікаціях про Волинь 1960 – 1980 - х рр. У них сільській тематиці приділялася лише незначна увага, зокрема в контексті характеристики господарства та з'ясування соціально - побутових і культурно - освітніх проблем періоду так званого розвинутого соціалізму.

Ці питання певною мірою порушуються у небагатьох працях, присвячених історії Волині зазначеного періоду. Мова йде насамперед про колективну роботу «Історія Волині з найдавніших часів і до наших днів», написану за редакцією О. Михайлюка [1, с.169]. У ній дається загальна характеристика політичного, економічного і культурного життя краю, в тому числі деяких аспектів розвитку волинського села. У праці наводиться цікавий фактичний матеріал з історії області, але він тільки побіжно стосується обраної нами теми.

Певний інтерес становить книга «Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область» [2, с.767]. Вона містить чимало відомостей про міста і села області, склад і заняття населення, соціально-економічні відносини і здобутки в галузі освіти та культури. Проте цей матеріал має переважно ілюстративний характер, не торкається гострих і болючих проблем, а тому не дає цілісної та об'єктивної картини культурно - освітнього розвитку села.

Деякі аспекти теми відображені в праці «Нариси історії Волинської обласної партійної організації» [3]. У роботі висвітлюється діяльність місцевих партійних комітетів і первинних осередків Компартії України в різних ділянках суспільного життя. Автори книги дають загалом однобічний і поверховий аналіз партійного керівництва культурним життям на селі, підносячи окремі здобутки і оминаючи численні прорахунки влади.

Ряд питань духовного розвитку волинського села в 60 – 80 - х рр. XX ст. порушується у нарисах і публіцистичних статтях, вміщених на сторінках місцевої преси і написаних переважно в пропагандистському руслі. Їх авторами були керівники колгоспів і радгоспів, працівники освіти і культури, а також рядові колгоспники. Попри вказану

ідеологічну спрямованість, ці нариси і статті містять чимало конкретних фактів, що відображають повсякденне життя селян.

Значно ширшою за тематичною спрямованістю і відчутно більшою за обсягом є наукова література, присвячена загальним проблемам розвитку українського села. Найбільш помітними публікаціями із зазначеної тематики стали праці Л. Беренштейна, Н. Бушина, В. Добротвора, Г. Ковальчака, А. Кондратюка, А. Кузьминця, Ю. Курносова, В. Михайлюка, П. Панченка, В. Петренка, П. Плисюка, В. Пустовіта, Г. Тарасова, П. Ферцева, Л. Шевченка та інших, в яких, щоправда, наводяться лише поодинокі факти з історії волинського села [4, с. 150].

Певний фактичний матеріал з обраної теми міститься в колективних монографіях, написаних радянськими істориками, – «Історія селянства Української РСР», «Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі», «Соціальні перетворення у радянському селі (на прикладі західних областей УРСР)», «За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939 – 1979», «Історія Української РСР» (том 8, книги 9 – 10), «Розквіт народної освіти в західних областях України» та ін. [5, с. 210].

Усі ці праці написані з позицій марксистсько-ленінської ідеології, всіляко підносять і вихваляють політику КПРС, показують успіхи і здобутки радянської влади, але обходять численні гострі проблеми, глибокі внутрішні суперечності, що мали місце на селі. В роботах українських радянських істориків, як правило, не порушуються питання духовно-релігійного життя селянства, а окремі спеціальні публікації з цієї тематики носять виразно тенденційний атеїстичний характер.

До першої групи відносяться також праці, що стосуються загальних проблем розвитку радянського села 60–80-х рр. XX ст. Це монографії і наукові статті Ю. Агеєва, Ю. Арутюняна, В. Венжера, М. Вилцана, Л. Денисової, Т. Заславської, І. Зеленіна, Л. Ляшенка, А. Минаєнка, В. Наухацького, І. Русінова, Ч. Симоновича, П. Симуша, В. Староветрова, О. Сухарева, С. Трапезникова, А. Тюриної та ін., які відображають різні аспекти політики КПРС і радянської держави на селі [6, с. 208].

Слід вказати на низку колективних робіт радянських авторів, присвячених проблемам соціально-економічного і культурного розвитку села – «Народные массы и строительство советской культуры», «Советская деревня на современном этапе», «Аграрная политика КПСС в условиях развитого социализма», «Советская интеллигенция.

Кратный очерк истории (1917 – 1975 гг.)», «История социалистической экономики», «Проблемы истории советского крестьянства» та ін. [7, с. 350].

У період так званої горбачовської перебудови почався поступовий перегляд концептуальних підходів до історії радянської доби і конкретних наукових тем. У цей час намітився і згодом відчутно посилювався критичний погляд на реальний соціалізм, у тому числі часів «застою». В численних публіцистичних статтях і наукових розвідках робилася спроба переоцінки аграрної політики КПРС, більш об'єктивного та неупередженого аналізу розвитку радянського села.

Серед публікацій українських вчених періоду «перебудови» слід назвати насамперед праці П. Панченка, зокрема його монографію «Українське село у 20–90 роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис)», а також низку цікавих статей [8, с. 122]. Певний інтерес у цьому контексті становить книга П. Панченка і В. Чишка «Українське село на шляхах науково-технічного прогресу: досягнення і прорахунки: 60 – 80 - і роки» [9, с. 184]. У цих і ряді інших праць намітилися нові підходи до аналізу аграрної політики радянської влади.

З проголошенням незалежності України розпочався новий етап у розвитку вітчизняної історіографії, вільний від політичного та ідеологічного контролю, від партійного диктату. Поступово розгорнувся масштабний процес переоцінки історичного минулого, зокрема здобутків і проблем так званого зрілого соціалізму. Вітчизняні учені переходили на нові теоретико-методологічні позиції, долаючи звиклі стереотипи і шаблони, усталені ідейні схеми.

В сучасній українській історіографії, присвяченій минулому волинського села, привертає увагу колективна монографія «Поліське село: соціокультурний та духовний виміри», написана за редакцією В. Ятченка [10, 225-239]. Вона висвітлює ряд важливих питань культурно-освітнього розвитку села, однак, попри згадану назву, не порушує проблем релігійного життя.

Одну із перших спроб проаналізувати уроки радянського минулого на прикладі розвитку українського села здійснив Г. Сургай [11, с. 180]. У його монографії, опублікованій в 1991 р., на ретельно підбраному, широкому й цікавому фактичному матеріалі показані зміни, що відбулися в українському селі у 1960 – 1980 - ті рр. Проте автору не вдалося повною мірою відійти від колишніх стереотипів. Зокрема, прорахунки і негативні явища в сільському господарстві він намагається

пояснити відступом від партійних методів розв'язання селянського питання.

Розбудова молоді Української держави в число першочергових завдань поставила відродження села, творення його життєздатного економічного та соціального потенціалу. Це вимагає критичного осмислення минулого та сучасності, історичного аналізу причин кризи, втрати селянином почуття господаря землі, проблем міжнаціональних стосунків, хронічного відставання розвитку села від міста, швидкої руйнації сільської поселенської мережі, його депопуляції і т. п. Деякі аспекти духовності селян знайшли відображення у працях Ю. Войцехівського, В. Волобуєва, В. Калуги, П. Лакиди, А. Чернія, В. Чишка, В. Ятченка та ін. [12, с. 225-239]. Однак вони стосуються селянства в цілому, оминаючи регіональну специфіку історії культури і релігії.

Серед вітчизняних авторів, які на основі розсекречених архівних матеріалів почали реконструювати церковно-релігійне життя в радянській державі, зокрема у волинському селі, були В. Єленський та І. Меркатун [13, с. 70-76]. Для них характерне прагнення відобразити історію державно-конфесійних відносин із позицій загальнолюдських цінностей, відмовитися від класового підходу в оцінці діяльності духовенства. На проблемах розвитку релігійних структур у контексті загальних суспільно-політичних процесів другої половини ХХ ст. зупиняється у своїх роботах В. Баран [14, с. 670]. Автор акцентує увагу передусім на політиці радянської держави щодо релігії та церкви.

Серед сучасних вітчизняних науковців, які досліджують історію православ'я, слід перш за все назвати В. Пашенка [15]. Особливий інтерес викликає його праця «Православ'я в новітній історії України», написана на сучасній джерельній основі. Деякі аспекти розвитку Православної церкви, в тому числі у волинських селах, розглядають П. Бондарчук, В. Борщевич, А. Киридон, В. Милусь, А. Моренчук, П. Панченко, В. Рожко, П. Яроцький та ін. [16, с. 20]. Пострадянський період дав можливість ученим глибше й об'єктивніше дослідити історію протестантизму на наших землях. Найбільш плідно над цією тематикою працюють В. Любащенко, Ю. Решетніков, С. Санніков [17].

Грунтовний аналіз демографічних чинників занепаду українського села здійснив С. Тимченко. Він дійшов висновку, що в 1970–1980-ті рр. через хибну соціальну політику режиму набули катастрофічного характеру і стали некерованими такі явища, як зниження чисельності сільського населення, постаріння сільських працівників,

скорочення сільських населених пунктів тощо [18, с. 42]. Процес постійного скорочення на селі корінної національності – українців і збільшення представників інших національностей розкрив М. Вівчарик. Автор довів, що цей процес був не стихійним, а штучно організованим владою, ставив важливу складову політики формування так званої нової соціальної та інтернаціональної спільноти – «радянського народу» [19, с. 199].

У працях С. Падалки висвітлюються проблеми розвитку українського села в історично - державному вимірі. Вчений показує, що тоталітарний режим з-поміж іншого не спромігся створити оптимальні умови для високопродуктивної праці, ефективного й раціонального використання техніки, інтенсивного господарювання. Крім того, Україна змушена була виконувати нав'язані центром завдання щодо наповнення союзного продовольчого фонду будь - якою ціною, в тому числі й ціною нехтування виконанням програми соціального розвитку самого села [20]. У роботах О. Григоренка причини багатьох негараздів у соціальній сфері українського села пов'язуються з молодим поколінням, вихованню якого, на думку автора, тоталітарна система завдала великої шкоди [21, с. 48].

Серед наукових досліджень, присвячених обраній нами тематиці, привертають увагу праці Г. Кривчика. У монографії «Українське село під владою номенклатури у 60–80-і рр. ХХ ст.» автор докладно показує політичні, виробничі, соціальні, культурні явища і процеси, що відбувалися в українському селі впродовж трьох останніх десятиліть існування тоталітарного режиму в СРСР [22, с. 192]. Однак у згаданій праці матеріал з історії волинського села має лише епізодичний та ілюстративний характер, специфіка та особливості розвитку цього регіону не відображені.

Загальні проблеми історії українського селянства зазначеного періоду розглядаються в ряді ґрунтовних колективних монографій, зокрема в книгах «Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії», «Українське село у 20 - 90-х роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис)», «Політична історія України. ХХ століття».

Деякі проблеми історії села в контексті еволюції радянської тоталітарної системи розглядаються в роботі В. Барана і В. Даниленка «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)», що вийшла в серії «Україна крізь віки» [23, с. 304].

Винятковий інтерес викликає колективна праця «Історія українського селянства», другий том якої містить великий фактичний матеріал з історії села часів «застою» [24, с. 652]. У ній показано історичне значення селянства та його

роль у збереженні традицій, культури, що дозволило здобути незалежність у кінці ХХ ст. Нариси узагальнюють дослідницьку роботу в галузі історії українського селянства, яка здійснювалась в останні півтора десятиріччя. У книзі по-новому висвітлюються питання аграрної політики компартійно - радянського керівництва, поглиблення кризи колгоспного ладу, розвитку соціально-культурної інфраструктури села. Цікавим є матеріал про повсякденне життя та соціальні настрої селян досліджуваного періоду, однак у згаданій праці майже не приділяється увага питанню віросповідання селян.

Ряд аспектів обраної теми порушується в деяких кандидатських дисертаціях [25, с. 22]. Зокрема, А. Середа, досліджуючи проблему соціально-культурного розвитку українського села в 60 – 70 - і рр. ХХ ст., звертає увагу на зневажливе ставлення з боку всіх без винятку владних структур до сільських закладів освіти й культури. Подібного висновку дійшла й дослідниця М. Воронова. На її думку, партійні органи на словах постійно підкреслювали важливе значення культурно-освітніх установ, а на практиці – не приділяли їм достатньої уваги.

Третю групу в історіографії проблеми становлять роботи зарубіжних авторів. Серед них перш за все слід звернути увагу на дослідження вчених західної української діаспори. Вони відзначаються високим теоретичним рівнем, цікавими методологічними підходами, докладним аналізом опублікованих джерел. Ряд проблем господарського і духовного життя України 60–80-х рр. ХХ ст., зокрема й села, порушено у наукових розвідках Я. Білінського, Б. Боцюрківа, Б. Винара, Г. Горака, А. Господіна, Б. Кравченка, Б. Любовика, М. Прокопа, Р. Шпорлюка, С. Ярмуса, В. Ярового та ін. [26]. Різноплановий матеріал з історії України згаданого періоду міститься у працях Б. Левицького та І. Майстренка [27 с. 256]. Однак із зрозумілих причин у всіх цих роботах не використано багатий документальний матеріал, що зберігається в державних архівах України і Російської Федерації.

Як бачимо, у вітчизняній і зарубіжній історіографії нагромаджено значний масив літератури, що присвячена конкретним проблемам розвитку українського села 60 – 80 - х рр. ХХ ст., а особливо – загальним питанням політичного, господарського і духовного життя України та СРСР цього періоду. Проте зроблений огляд історіографії свідчить, що історія волинського села періоду так званого розвиненого соціалізму досліджена вкрай недостатньо, а спеціальні праці з проблем культурного і релігійного життя краю взагалі відсутні.

Джерела та література

1. Історія Волині з найдавніших часів і до наших днів. Під редакцію О. Михайлюка. – Львів, 1988. – 169 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР. У 26 т.: Волинська область. – К., 1970. – 767 с.
3. Столяренко В.П., Берештейн Л.Ю. Нариси історії Волинської обласної партійної організації. – К.: Політвидав України, 1968.
4. Беренштейн Л.Ю. Организаторская и идейно-воспитательная работа колхозных и совхозных партийных организаций Украины (в период между XX и XXIII съездами КПСС): Автореф. дис. ... д-ра. ист. наук: 07.00.01. – К., 1968. – 32 с.; Бушин Н.І. Соціально-культурний розвиток села на сучасному етапі (на матеріалах Української РСР). – К.: Вища школа, 1987. – 247 с.; Добровтор В. Культурно-освітня робота на селі. – К.: Політвидав України. – 1967. 147 с.; Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К.: Наукова думка, 1988. – 250 с.; Кондратюк А.С. Діяльність КПРС щодо розвитку культури села в сучасних умовах (на матеріалах партійних організацій УРСР). – К.: Вища школа, 1986. – 228 с.; Кузьминець А.В. Діяльність КПРС по зміцненню зв'язку школи з життям (з досвіду компартії України). – К.: Вища школа, 1987.; Курносов Ю. Интеллигенция Украинской ССР и научно-технический прогресс (1959–1970). – К.: Наукова думка, 1975. – 207 с. Михайлюк В.П. Суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток українського села в 70-х – на початку 90-х рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1993. – 36 с.; Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги): Навч. посібник для студ. вузів, вчителів та учнів серед. шкіл / ІСДО. – К., 1995. – 230 с.; Петренко В.С. Село на шляхах піднесення зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства УРСР (1951–1969) – К., 1970., Плисюк В.П. Радянське село в умовах розвинутого соціалізму. Діяльність Комуністичної партії України з удосконалення соціалістичних суспільних відносин на селі (1965–1978 рр.). – Львів.: Вища школа, 1986. – 136 с.; Пустовіт В.О. Піднесення і розвиток культури на селі в умовах розвинутого соціалізму. – К.: Знання, 1974. – 48 с.; Тарасов Г. Деятельность Коммунистической партии Украины по повышению культурно-технического уровня тружеников сельского хозяйства. – К., 1971. – 95 с. Ферцев П. Социальные проблемы преобразования села на этапе развитого социализма. – Саратов, 1984. – 240 с. Шевченко Л. Розвиток української радянської культури 1959–1965. – К.: Наукова думка, 1967. – 150 с.
5. Історія селянства Української РСР: У 2-х т. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1967.; Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. – Львів, Вид-во Львівського університету, 1968.; Соціальні перетворення у радянському селі (на прикладі західних областей УРСР (на прикладі сіл західних областей УРСР). – К.: Наукова думка, 1976. – 233 с. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – Т. 6: Укр. РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1977). – К., 1977; Розквіт народної освіти в західних областях України. – К.: Рад. школа, 1979. – 192 с. За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979. – К.: Наукова думка, 1979. – 210 с.
6. Ю. Агеев. Арутюнян Ю. Социальная структура сельского населения СССР. – М.: Мысль, 1971. – 374 с., Венжер В. Социально-экономические перспективы развития колхозного строя. – М.: Наука, 1979. – 287 с., Вилцан М., Денисова Л. Всеобщее среднее образование и социальный прогресс села. – М.: Наука, 1988. – 176 с. Заславська Т. Современная экономика колхозов. – М.: Издательства АН СССР. – 1960. – 115 с., Зеленин, Ляшенка Л., А. Минаєнка, В. Наухацького, І. Русинова, Ч. Симоновича, Симуш П. Социальный портрет советского крестьянства. – М.: Политиздат, 1976. – 310 с., В. Староветрова, Сухарев А. Сельская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма. – М.: Мысль, 1963. – 120., Трапезников С. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. Т.2. – М.: Мысль, 1983. – 591 с., Тюрина А. Социально-экономическое развитие советской деревни. 1965–1980. – М.: Мысль, 1982. – 208 с.
7. Народные массы и строительство советской культуры. – М.: Мысль, 1969. – 203 с. Советская деревня на современном этапе (под ред. проф. А. В. Лосева). – Воронеж: Издательство Воронежского гос. Ун-та, 1974. – 367 с. Аграрная политика КПСС в условиях развитого социализма. – М.: Мысль, 1976. – 335 с., Советская интеллигенция. Кратный очерк истории (1917–1975 гг.). – М.: Политиздат, 1977. – 318 с., История социалистической экономики. В 7 томах. – Т.6. Экономика ССР на этапе развитого социализма (1960–1970 гг.). – М.: Наука, 1980. – 718 с., Проблемы истории советского крестьянства. – М.: Наука, 1981. – 350 с.
8. Беренштейн Л.Ю., Панченко П.П., Джос Ф.Х., Каденюк О. С., Коломієць С. С. Українське село у 20-90 роках ХХ століття: Короткий історико- економічний нарис / НАН України; Інститут історії України. – К., 1998. – 122с.
9. П. Панченко, В. Чижко. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижение и просчеты (60–80-е годы). – К.: Наукова думка, 1989. – 184 с.
10. Черній А.М., Ятченко В.Ф., Волобуєв В.І., Калуга В.Ф., Лакида П. І. Поліське село: соціоекологічний та духовний виміри / В.Ф. Ятченко (заг. ред.). – К.: Міленіум, 2007. – 241с. : табл. – Бібліогр.: с. 225-239.
11. Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К.: Либідь, 1991. – 180 с.
12. Войцехівський Ю.В. Інтелігенція українського села: 1960-ті- перша половина 1980-х років. – К.: Бердянськ, 2004. – 124с.; Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80 роки ХХ ст.). – К.: Український Центр духовної культури, 2003. – 160с. – Бібліогр.: с. 147-160.; Кузнецов О.А. Українське село: проблеми соціальних змін (70-і - перша половина 80-х років ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 20с.; Нікілев О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села: фор-

- мування соціальної верстви (середина 40-х - середина 60-х рр. XX ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т ім. Олеся Гончара – Д., 2008. – 35с.; Черній А.М., Ятченко В.Ф., Волобуєв В.І., Калуга В.Ф., Лакида П.І. Поліське село: соціоекологічний та духовний виміри / В.Ф. Ятченко (заг. ред.). – К. : Міленіум, 2007. – 241с. : табл. – Бібліогр.: с. 225-239.
13. Єленський В. Є. Морозна «відлига». Про антицерковну кампанію кінця 50 -х – початку 60-х років // Маршрутами історії / Упорядник Ю. І. Шаповал.– К., 1990.– С. 271–285 та ін., Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні // УІЖ.– 1991.– №10.– С. 70–76.
14. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
15. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Частина друга. – Полтава, 2001.
16. П. Бондарчук Релігійна поведінка православних віруючих в Україні (середина 40-х – середина 80-х рр.) // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2005. – С. 283-308. В. Борщевич, А. Киридон Православна церква в Україні в ХХ ст. сучасна вітчизняна історіографія проблеми // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного пед. ун-ти, 2001. – С. 710-715. П. Яроцький Перебудова і віруючі: (Соціологічні дослідження) // Під прапором ленінізму. –1990. – С.64-69. Милусь В. І. Волинська духовна семінарія в Луцьку (1946–1964 рр.). – Рівне, 2001; Моренчук А.А. Релігійні процеси в Україні у 1953-1964 роках (на матеріалах західних областей): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / Національний ун-т «Острозька академія» – острого, 2006. – 20 с.; Рожко В. Православні монастирі глибокого Полісся.– Луцьк, 1999.
17. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Л., 1995, Решетников Ю., Санников С. Обзор истории Евангельско-баптистского братства на Украине. – Одесса, 2000.
18. Тимченко С.М. Етносоціальні процеси в українському селі (60- 80-і рр. XX ст.): Автореф. Дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича – Чернівці, 1995. – 42 с.; Тимченко С.М. Українське село: Проблеми етносоціальних змін. 1959-1989.– Запоріжжя, 1995.
19. Вівчарик М.М. Етнополітичні процеси в українському селі: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 1994. – 36с.; Вівчарик М. М. Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті - середина 90-х рр.) / НАН України; Інститут історії України. – К., 1998. – 199 с.
20. Падалка С.С. Україна 60-90-х років ХХ століття. Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності. – К., 2001.
21. Григоренко О.П. Участь молоді в сільськогосподарському виробництві України: Проблеми. Уроки (1960-1980-ті рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 1995. – 48 с.
22. Кривчик Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. XX ст.). – Дніпропетровськ, ДНУ, 2001. – 192 с.
23. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 304 с.
24. Андрощук О.В., Баран В.К., Веселова О.М., Ганжа О.І., Герасимова Г. П. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп. ред.) – К. : Наукова думка, 2006. – 652с. : іл. – Бібліогр.: с. 621-650. Т. 2 – 652с.
25. Воронова Л.М. Установи культури України у 70-80-ті роки: історико-політичний аспект: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Дніпропетровський ун-т– Дніпропетровськ, 1994. – 18 с.; Серета А.М. Проблеми соціально-культурного розвитку українського села: (60-70-ті рр. XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Запорізький ун-т. – Запоріжжя, 1994. – 22 с.
26. Я. Білінський, Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1989) // Ковчег: Збірник статей з церковної історії. – Ч. 1. – Львів, 1993.; Г. Горак, А. Господін, Б. Кравченка, Б. Любовик, Прокоп М. Перемішування населення в СРСР і Україна // Сучасність. – 1974. – № 6.; Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. – К., 1998.
27. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. – Сучасність, 1979. – 256 с.